

O realistických návrhoch v súčasnej filozofii histórie

EUGEN ZELENĀK, Katolícka univerzita v Ružomberku, Filozofická fakulta, Katedra filozofie, Ružomberok, Slovenská republika

ZELENĀK, E.: On Realist Proposals in Contemporary Philosophy of History
FILOZOFIA, 80, 2025, No 1, pp. 20 – 34

In recent years, several realist interpretations of historical work have been presented within the philosophy of history. In this paper, I briefly examine three of them, namely I discuss the views of T. E. Følrand, B. Mitrović and A. Timmins. I critically analyze their claims and try to identify what unites them. I focus mainly on the concept of fact and, in general, on the building blocks of their realism. In conclusion, I show that although these are new realist accounts, which in their own way also reflect on an anti-realist interpretation of history, they can still be characterized by an effort to find solid foundations for history.

Keywords: philosophy of history – realism – facts – foundationalism – Følrand – Mitrović – Timmins

Úvod

Posledné desaťročia by sa mohlo zdať, a upozorňujú na to aj kritici tohto javu (Mitrović 2020, 212; Timmins 2022, 2), že vo filozofii histórie sa diskutuje najmä o rôznych antirealistických či konštruktivistických (tieto označenia tu považujem za synonymné) pozíciách.¹ V tomto príspevku chcem upozorniť na novú tendenciu. Za posledných niekoľko rokov pribudlo viacero explicitne realistických koncepcií historickej práce. Považujem to za vítaný a sympatický vývoj, pretože na poli filozofie histórie bývala identifikácia jasne realistických koncepcií občas problematická. Okrem stálic ako C. Behan McCullagh a Aviezer Tucker sa v diskusiách o spore medzi realizmom a antirealizmom zvyklo vracáť² skôr k starším autorom, respektíve k historikom ako Geoffrey Elton,

¹ Príkladom z nášho regiónu sú práce Horský (2013), Šuch (2017) či Černín (2019).

² Pozri napríklad Šuch (2017) a (2010).

Richard J. Evans či Gertrude Himmelfarbová, ktorí vyhlasovali, že bránia historické remeslo pred útokmi postmodernistov, narativistov a ich nasledovníkov.

V realistickom tábore v poslednom období pribudli zaujímavé knihy Tora Egila Førlanda (2017), Branka Mitrovića (2020) a Adama Timminsa (2022), z ktorých každá svojím spôsobom rázi realistickú víziu histórie a kritizuje opačný pohľad na historickú prácu. Tieto diela som si vybral preto, lebo ponúkajú aktuálnu a detailnú obhajobu (t. j. obhajobu vo forme monografií a nie iba štúdií) realistického prístupu. Títo autori navyše navzájom spolupracujú, ako to dokladá ich spoločná kritika antirealizmu (Førland – Mitrović 2023). V mojom príspevku postupne predstavím vybrané tézy týchto troch individuálnych kníh a pokúsím sa kriticky identifikovať charakteristické črty či „podstatu“ ich realistickej pozície. V závere poukážem na to, čo dané pozície spája, teda na ich fundacionalizmus. Preskúmať tieto práce považujem za dôležité, pretože v hlavných časopisoch z odboru, prekvapivo, zatiaľ nevzbudili výraznejšiu pozornosť, hoci sa domnievam, že symbolizujú nástup realizmu, hodný seriózneho rozboru.³

Pre prehľadnenie kontextu na úvod naznačím, aký je rozdiel medzi realistickým a antirealistickým prístupom vo filozofii histórie. Zástancovia prvého stanoviska spravidla trvajú na tom, že historici majú mať ambíciu pravdivo reprezentovať vopred danú minulosť realitu. Historici sa majú snažiť vyhnúť rôznorodým deformujúcim vplyvom a v ideálnom prípade zobraziť a vysvetliť minulé dianie v takej podobe, v akej sa odohralo. Antirealisti naopak upozorňujú, že toto je nereálny cieľ, lebo historici nutne k minulosti pristupujú cez svoje schémy, teórie či pojmy, a preto mnohé z toho, o čom hovoria, v podstate konštruujú. Zjednodušene povedané, realisti preferujú čo najvernejšie pravdivé zobrazenie predlohy, ich oponenti tvrdia, že história je oveľa viac o tvorbe ako o zachytávaní vopred daného.⁴

I. Førlandove fakty

Nórsky historik Tor Egil Førland vo svojej knihe (2017) o hodnotách, objektivite a explanácii v histórii formuluje zaujímavú obranu realistického vnímania

³ Podľa mne dostupných informácií bola Førlandova práca recenzovaná tromi autormi: Jensen (2018) ponúka vyvážený rozbor, Zeleňák (2018) skôr kritické a Mitrović (2019) skôr pozitívne hodnotenie. Timminsovú knihu recenzoval Tucker (2023), ktorý s určitými výhradami oceňuje Timminsov prístup. Mitrovićova práca zatiaľ recenzovaná nebola.

⁴ Niektorí filozofi histórie sa snažia vyhnúť nekončiacemu sa sporu medzi priaznivcami zobrazenia a konštrukcie. Preto navrhujú odlišný prístup, ktorý túto tému obchádza a históriu vníma napríklad ako disciplínu, v ktorej ide o dodržiavanie určitých pravidiel a postupov.

toho, čo sa deje v histórii. Na pozadí pútavého predstavenia kontroverzie z oblasti dánskej historiografie a spoločenskej diskusie o dejinách z obdobia studenej vojny formuluje svoje hlavné tézy a argumenty.

Autor v diele rozoberá prípad Dragsdahla a Jensena, ktorý sa týka súdneho sporu medzi spoločensky vplyvným dánskym ľavicovým novinárom Jørgenom Dragsdahlom a historikom Bentom Jensenom. V článku a v rozhovore pre dánsky denník *Jyllands-Posten* historik Jensen uviedol, že Dragsdahl bol počas studenej vojny plateným agentom sovietskej tajnej služby KGB.⁵ Na základe tohto vyjadrenia Dragsdahl žaloval noviny, a tak sa rozpútal súdny proces, na pozadí ktorého Førland sústreďuje svoju pozornosť na otázku vplyvu politiky a hodnôt, a na rolu faktov v histórii (Førland 2017, kap. 1 a 2).

Na prvý pohľad vyzerá situácia jednoducho. Buď nejaká osoba bola alebo nebola agentom KGB. Ide tu o faktografickú záležitosť, ktorá by sa mala dať jednoznačne rozhodnúť na základe relevantných dôkazov. Preto aj v tomto prípade historik Jensen tvrdil, že v archívoch našiel záznamy o tom, že Dragsdahl bol agentom KGB (konkrétne spadal do kategórie „agent of influence“). Takže ak fakty jednoznačne dokazujú, že niekto bol agentom, vyzerá to, že vec je jednoznačne rozhodnutá. Førland to formuluje nasledovne:

Rovnako je potrebné si všimnúť nenaratívnu povahu historikovej úlohy v tomto prípade. *Treba len overiť hypotézu: bol Jørgen Dragsdahl agentom KGB?* Úlohou historika je siahnúť po prameňoch... posúdiť ich spoľahlivosť a umiestniť ich do správneho kontextu. Netreba tvoriť žiaden príbeh, žiaden celostný pohľad (colligation), netreba konštruovať žiadnu teóriu: takéto aktivity patria do iných častí historikovej práce (2017, 52; moja kurzíva).

Førland teda zdôrazňuje, že závery takéhoto typu sú faktografické a nie sú určené ničím iným. Oponuje tak snahe konštruktivistov zapojiť do historického výskumu a tvorby výsledného diela vplyv teórií, príbehových foriem či hodnôt. Skutočnosť, či Dragsdahl bol alebo nebol agentom, rozhodnú fakty.

Zdanlivo jednoduchá záležitosť však nakoniec taká jednoduchá nie je. Ide tu totiž o to, čo vôbec znamená, že niekto bol agentom. Aká je definícia tohto pojmu, aký typ aktivít musel niekto vykonať, aby bol za agenta považovaný? Toto nie sú vôbec jednoduché otázky. Veď predsa neexistuje žiaden štandardizovaný slovník historika, ktorý by obsahoval všetky pojmy a ich definície, kde

⁵ Odhliadam od toho, že skutočná diskusia bola o viacerých nuansách a komplikovanejších veciach. Konkrétne nešlo len o to, či bol Dragsdahl agentom, ale aj o to, či bol dánskou tajnou službou a samotným KGB považovaný za agenta a pod.

by boli jednoznačne a neproblematicky zadefinované pojmy ako agent, vojna, genocída a iné. Zdá sa naopak, že takéto pojmy dávajú zmysel v nejakom kontexte, v kontexte nejakej teórie, príbehu, vymedzenia či prístupu. Aj v tomto konkrétnom prípade, ako to vyplýva z Førlandovho rozboru súdneho procesu, sú veci nejasné. Jeden predstaviteľ dánskej tajnej služby sa napríklad domnieval, že Dragsdahl nebol agentom, pretože neporušil konkrétne dva paragrafy dánskeho trestného poriadku. Na druhej strane, iný čelný predstaviteľ tajných zastával opačný názor, pretože agenta podľa neho definuje konšpiratívna kooperácia s predstaviteľmi cudzej tajnej služby, ktorá sa mohla prejavíť i článkami v novinách, reflektujúcimi záujmy cudzej moci (Førland 2017, 55). Samotní predstavitelia tajnej služby sa tak rozchádzali v chápaní toho, kto bol agentom a čo robil.

Ak sa teda na prípad Dragsdahla a Jensena pozrieme vo svetle tejto komplikácie, už sa nezdá, že veci sú jednoducho určené akýmisi nezávislými faktmi. Diskusia o tom, či bol Dragsdahl agentom už zrazu nie je výlučne debatou o faktoch, ale zároveň aj sporom o to, čo to *znamená* alebo čo *znamenalo* byť agentom. Bez toho, aby sme stabilizovali pojem agenta, jednoducho nevieme rozhodnúť či bol daný človek agentom alebo nie. Preto aj pri takýchto zdanlivo jednoduchých prípadoch sa ukazuje, že závery historikov nie sú čisto o izolovaných faktoch, ale sú zároveň o tom, v akom kontexte hovoríme o tom, o čom je reč a ako relevantným pojmom rozumieme.

Postúpme však o krok ďalej. Čo má Førland vlastne na mysli pod faktom?⁶ „Faktmi rozumiem singulárne opisné tvrdenia, ktoré všetci so znalosťou predmetnej témy a používanej opisnej terminológie akceptujú ako pravdivé opisy“ (Førland 2017, 87). Treba tiež dodať, že podľa Førlanda je dôležité rozlíšiť medzi *významom* faktov a *samotnými faktmi*. Ako to sám uvádza: „Netvrdím, že presná rola a význam takýchto faktov sú nepochybné, ale že samotné fakty (*facts as such*) nikdy nie sú, a pravdepodobne ani nebudú, predmetom pochybností“ (Førland 2017, 93). Zhrňme si to. Førland považuje fakty za singulárne opisné tvrdenia, ktoré pravdivo zobrazujú realitu (toto je naznačené prívlastkom „*opisné*“) a nevznikajú o nich pochybnosti. Možno ako príklad by bolo možné uviesť tvrdenie „Dragsdahl bol v období O agentom KGB“. Mimochodom, trochu prekvapivo vo Førlandovom vymedzení zaznieva práve aspekt akceptácie a konsenzu, a nie až tak výrazne postreh o korešpondencii s realitou (na úlohu konsenzu poukážem aj pri Timminsovi). Diskusia a kontroverzie môžu síce vznikáť

⁶ Téma faktu či historického faktu je jednou z často diskutovaných otázok. Inštruktívny vstup do témy ponúkajú napríklad práce Sedová (2000) a Kuukkanen (2021).

o tom, akú úlohu alebo aký význam daným faktom prisúdiť (hrali Dragdahlove činy počas studenej vojny dôležitú úlohu v Dánsku?), ale samotné fakty sú dostatočne pevné a stabilné.

Obstojí však takáto ostrá dištinkcia medzi samotným faktom osebe a jeho významom (jeho použitím či zhodnotením)? Domnievam sa, že neobstojí a výstižne, hoci, zdá sa, nechtiac, to ilustruje iné vyjadrenie samotného Førlanda:

Rozdiely vo svetonázore môžu výskumníkov nanajvýš viesť k tomu, že ignorujú fakty alebo ich vidia v inom svetle a hodnotia ich odlišne, napríklad ako činy politickej potreby či nutnosti, a nie ako výsledok chýbajúcej úcty k ľudskému životu. Rozdiely v terminológii môžu ostať, ako napríklad či činy Sovietov pri Katyni je správne označiť za genocídu. Lenže zodpovední historici sa dokážu zhodnúť na faktoch (Førland 2017, 94).

Na začiatku tohto citátu sa Førland pridŕža svojej pozície, podľa ktorej diskusie môžu vznikáť v oblasti použitia či výkladu faktov, avšak nie vtedy, keď ide o fakty samotné. V predposlednej vete však prekvapivo pripúšťa, že diskusie sa môžu týkať terminológie (napríklad či je správne hovoriť o „genocíde“ v súvislosti s tým, čo sa stalo pri Katyni). Pripomeňme si však, že Førland sám vyhlásil, že fakty sú opisné tvrdenia. Takže ak môže nastať diskusia o vhodnom termíne použiteľnom v danom opise, t. j. v rámci formulácie faktu, ako zároveň môže zastávať názor, že fakty sú stabilné a nepodliehajú diskusii? Ak sú fakty opisné tvrdenia, v ktorých sa používajú výrazy (vyjadrujúce nejaké pojmy, ako genocída, agent a pod.), a ak sa diskutuje o vhodnosti použitia danej terminológie, diskutuje sa vlastne o faktoch. Førland sám teda nakoniec ukazuje, že fakty nie sú fixné, hlavne ak závisia od termínov a od zmyslu, ktorý daným termínom pripisujeme.

Zvážme ešte jednu možnosť. Napriek tomu, že Førland explicitne hovorí o faktoch ako o „singulárnych opisných tvrdeniach“, možno má predsa len pod faktmi (občas) na mysli niečo patriace mimojazykovej realite (druhé, mimojazykové chápanie faktov, zdá sa, naznačuje v poslednej vete citátu o činoch pri obci Katyn). Nemožno realistický pohľad na historickú prácu oprieť o takéto stavebné kamene, o takéto pevné fakty transcendujúce meniacu sa terminológiu? V takomto prípade by sme u Førlanda mali na jednej strane mimojazykové fakty, na druhej strane faktúálne tvrdenia a nakoniec ešte diskusie o význame faktov. Zatiaľ čo tretiu oblasť by evidentne zasahovali hodnoty, preferencie a podobné faktory, faktúálne tvrdenia (druhá oblasť) by boli stabilnejšie a k zmenám by tu dochádzalo len výnimočne (len pri diskusiách o vhodnosti

toho či onoho termínu). Všetko toto viac či menej fluidné by nakoniec bolo založené na fixnom základe skutočných faktov osebe. Nie je práve toto plauzibilný výklad Førlandovej realistickej pozície?

Problém takéhoto trojdelenia je v tom, že o akýchsi (mimojazykových) faktoch osebe i tak môžeme vypovedať len prostredníctvom jazyka. (Førland by tu zrejme hovoril o opisných tvrdeniach.) Akonáhle pripustíme, že na tejto úrovni má priestor diskusia, je mysliteľná polemika, či je vhodné použiť príslušný termín alebo nie (čo výstižne dokladá príklad s udalosťami pri obci Katyň). Takže sa stráca predpoklad čohosi pevného. Údajné fakty osebe, akási ríša mimojazykovej objektívnej reality, ostávajú len postulátom, navyše nie veľmi funkčným a presvedčivým. Veď i tak takéto údajné mimojazykové fakty figurujú v historickej práci len prostredníctvom opisných tvrdení, ktorých stabilita je principiálne roztraseaná.

Realizmus Førlanda mal teda ambíciu odlíšiť hodnoty a fakty, niečo meniace sa a niečo stabilné samo osebe. Hoci je zrejmé, že Førland nehľása naivnú predstavu, že z historických prác možno eliminovať to meniace sa (hodnoty, diskusie, interpretácie, teoretické vplyvy či narativizáciu), predsa by tam podľa Førlanda mal byť nejaký stabilný základ. Predsa by historické diela mali byť založené na stabilných faktoch.⁷ Ako však ukazuje rozbor jeho vyjadrení a jeho príklad o použití termínu „genocída“, fakty nie sú oslobodené od revízie a pochybností. Ako na to v minulosti poukázali viacerí filozofi histórie, predstava akýchsi finálnych, od kontextu izolovaných faktov nie je udržateľná (Gorman 1997, Lorenz 1998). Ak sa fakty chápu ako opisné tvrdenia, ich stabilita je narušená existenciou diskusie o vhodných termínoch pre opis. Ak sú fakty chápané ako mimojazykové entity, opäť tu nemožno hovoriť o nemennosti, pretože takéto fakty sú i tak nutne sprostredkované cez revidovateľný jazyk.

II. Mitrovičov materializmus a príčinnosť

V Nórsku pôsobiaci filozof Branko Mitrović svoj kritický pohľad na konštruktivizmus vo filozofii histórie prezentoval už v minulosti v prácach venovaných názorom Franka Ankersmita, Paula Rotha či Jouni-Matti Kuukkanena (pozri napríklad Mitrović 2016). Nedávno však publikoval monografiu, v ktorej, okrem kritiky opačného stanoviska, detailne predstavuje tzv. materialistickú filozofiu histórie. Ide tu asi o najkomplexnejší a najsofistikovanejší príspevok posledných

⁷ Na jednom mieste Førland hovorí o faktoch ako o „základných kameňoch“ (2017, 8), na ktorých stoja historické teórie.

rokov, patriaci do realistického tábora. Vo svojej knihe *Materialistická filozofia histórie* (2020) totiž neponúka iba realistickú alternatívu voči idealisticky ladeným prístupom, ale postupne sa vyjadruje k takým témam, ako spor medzi individualizmom a holizmom, problém slobodnej vôle a iné. Ako opakovane uvádza, jeho hlavným cieľom je ponúknuť prehľad dôsledkov materializmu pre filozofiu histórie a pre historický výskum (Mitrović 2020, 6) a nie argumentovať v prospech materializmu či realizmu, avšak, samozrejme, jeho práca viac či menej explicitnú argumentáciu, respektíve obhajobu, obsahuje.

Zastavme sa najskôr pri netradičnom označení „materialistická“ filozofia histórie. Mitrović v práci naznačuje dichotómiu medzi idealistickým a materialistickým prístupom či naladením. Prvý prúd podľa neho reprezentujú neproduktívne až škodlivé koncepcie, ponúkajúce antirealizmus, antifundacionalizmus, postmodernizmus či sociálny konštruktivizmus. Ide o stanoviská a názory, ktoré podľa Mitrovića dokazujú, že minulosť sa neudiala a poznanie o minulosti je konštruktom (Mitrović 2020, x). Alternatívou voči takýmto názorom je jeho materializmus (používa tiež označenia „fyzikalizmus“ a „naturalizmus“), ktorý ponúka práve realistickú protiváhu. Mitrović materializmus definuje nasledovne: veci, ktoré nie sú opísateľné modernými prírodnými vedami „neexistujú a nikdy neexistovali“, respektíve „všetko, čo existuje, je fyzikálne konštituované“ (Mitrović 2020, 2). Ide tu o stanovisko podčiarkujúce fyzikálnu existenciu entít, i tých minulých, a kauzálne pôsobenie len takýchto fyzikálnych entít. Mitrović teda svojím materializmom oponuje podľa neho prehnaným dematerializujúcim, idealistickým či konštruktivistickým tendenciám v nedávnej filozofii histórie.

Na čom je založený Mitrovićov realistický prístup k histórii? Autor predovšetkým akceptuje existenciu fyzikálnych predmetov a ich vlastností, udalostí, častíc, polí, síl, v podstate všetkého, čo je v princípe opísateľné jazykom fyziky (Mitrović 2020, 11). Nie je pritom dôležité, že aktuálne nedisponujeme kompletným fyzikálnym opisom niektorých záležitostí (napríklad mentálnych stavov), dôležité je, že existuje predpoklad, že takýto opis bude možný. Takéto fyzikálne entity existujú nielen teraz, ale existovali aj v minulosti a historické doklady (napríklad ruiny, písomné pramene, oblečenie, kosti) sú vlastne pozostatky daných predmetov či udalostí. Mitrović tak oponuje rôznorodým snahám uprednostniť konštrukčné kroky v histórii. Začína to teda akceptáciou reálnych fyzikálnych entít a pokračuje tzv. predpokladom kauzálnej uzavretosti (*causal closure*). Na jednej strane tak v tomto realistickom fyzikalistickom rámci

existujú reálne účinky, dôsledky, pozostatky, ale navyše, tie mohli byť spôsobené výlučne inými fyzikálnymi entitami. Žiadne konštrukty, žiadne fikčné konglomeráty či postulované nemateriálne historické sily, len fyzikálne objekty sú príčinami, ktoré zapríčiňujú ďalšie fyzikálne objekty. O kauzálnu uzavretosť tu teda ide preto, že len fyzikálne objekty sú príčinami aj účinkami (Mitrović 2020, 12). Znamená to, že takto jestvujúce veci a ich kauzálne vzťahy sú na ontologickej úrovni stavebné kamene Mitrovićovho chápania histórie.

Ak postúpime na úroveň historických prác, tie sú vystavané vo vzťahu k ontologickej základni. Historické diela nie sú voľne tvorené textové celky, sú to opisy skutočných objektov a udalostí. Historické diela podľa Mitrovića reprezentujú minulosť:

Historické práce majú transparentný vzťah s historickou minulosťou, inak by to boli fikčné diela a nie historické práce. Historici dokážu priniesť opisy minulých udalostí (práce, ktoré sa venujú otázkam o minulých udalostiach), ktorých podmienky plnenia sú napĺňané minulými udalosťami (2020, 211).

Mitrović sa tak otvorene hlási k realizmu. Podľa realistického stanoviska, ako ho charakterizuje samotný Mitrović, historici objavujú, čo sa stalo v minulosti a ich diela sú opisy reálneho diania. Znamená to, že tak jednotlivé vety, ako aj celé historické diela zobrazujú minulosť a sú pravdivé do takej miery, do akej „korešpondujú s historickou minulosťou“ (Mitrović 2020, 30). Podstatné je teda to, že historické práce možno charakterizovať prostredníctvom takých pojmov ako referencia, korešpondencia, opis či reprezentácia. Ide tu o historické a nie fikčné diela, pretože zobrazujú minulú realitu. Ide tu o pravdivé diela (a v nich obsiahnuté tvrdenia sú pravdivé), pretože zachytávajú minulé udalosti. Toto je podstatou realistického prístupu.

Mitrović toto stanovisko jasne formuluje v časti, kde rozoberá rôzne konštruktivistické postupy, najmä s odvolávkou na Leona Goldsteina. Niekedy konštruktivismus v histórii akcentuje to, že pravdivé je to, na čom sa zhodne komunita historikov. Inokedy sa podčiarkuje, že to musí byť výsledkom aplikácie správnych postupov. Takýto pohľad však prehliada to, čo je podľa realistov podstatné. Slovom Mitrovića, metodológia je len nástrojom, ktorý, a toto je kľúčové, umožňuje historikom ponúknuť „tvrdenia, ktoré sú pravdivé kvôli tomu, akým spôsobom sa vzťahujú k minulým udalostiam“ (2020, 35). Žiadna dohoda, žiadna aplikácia správnych postupov, toto sú nedostatočné záležitosti a občas len sprievodné javy. Podstatné je to, že historické práce zobrazujú minulosť.

Zhrňme si to. Mitrović zakladá svoj realistický prístup k histórii na materialistickom vnímaní sveta: existujú výlučne fyzikálne entity a len tie sú v kauzálnych vzťahoch. Preto historické diela a ich výklad treba odvodzovať od tohto fundamentu. Historické práce nie sú prioritne tvorivé výstupy rôznorodých konštrukčných krokov a diskusií v komunite. To podstatné je vnímať historické práce ako opisy ontologických základov, ako zobrazenia fyzikálne existujúcich entít. Mitrović sa tak cez fyzikalistickú „dymovú clonu“ dostáva k fundacionalistickému realistickému chápaniu histórie. O dymovej clone pritom hovorím z dvoch dôvodov. Je zaujímavé, že hoci od svojich oponentov vyžaduje jasnú explikáciu (Mitrović 2020, 210), keď príde reč na fyzikalistický rámec a príčinnosť, je relatívne úsporný. Fyzikalistické opisy mnohého (napríklad mentálnych stavov) síce nemáme, nebudeme ich mať, respektíve sú i tak v histórii nepoužiteľné (kto vôbec čaká, že historické práce budú obsahovať opisy historických udalostí v slovníku súčasnej fyziky alebo neurovied?), realizmus jeho koncepcie je však založený práve na takto nejasnom opornom bode (Mitrović 2020, 78 – 79, 210). Navyše, Mitrović sa rád odvoláva na príčinnosť, kauzálne vzťahy a kauzálnu uzavretosť, ale z jeho práce sa nedozvieme veľa o jeho chápaní príčinnosti. Vo filozofii pritom existuje bohatá diskusia od regularitného cez kontrafaktuálne po procesuálne chápanie príčinnosti.

III. Timminsov klub faktov

Po viacerých článkoch a britkých recenziách Adam Timmins v roku 2022 publikoval monografiu, v ktorej ostro kritizuje a ironizuje zástancov konštruktivismu a postmodernizmu, ale tiež predstavuje vlastný náčrt realistickej filozofie histórie. Timmins sa netají tým, že konštruktivismus považuje za defektný a nekvalitný výklad histórie. Akú alternatívu ponúka on? Na čom zakladá svoj realizmus?

Timmins ponúka tzv. dvojstupňový model historiografickej praxe. Na jeho lepšie objasnenie svoj *nový* model stavia do kontrastu s tzv. *starým* dvojstupňovým modelom. Starý model bol podľa neho založený na oddelení dvoch fáz historickej práce. Prvou je fáza *výskumu*, ktorá prináša fakty a druhou je fáza *písania*, ktorá ústi do interpretácií. Predstava je zhruba taká, že historici najskôr počas výskumu získajú fakty, ktoré následne vyložia v rámci písania výsledného historického diela. Takéto rozlíšenie medzi historickým výskumom a písaním nie je v úvahách o histórii ničím nezvyčajným, hovoria o ňom totiž tak priaznivci tradičnejšieho pohľadu, ako aj niektorí narativisti ako Frank Ankersmit (2001). Mimo chodom, práve dôraz na oddelenie týchto dvoch fáz býval

opakovane kritizovaný rôznymi autormi, bez ohľadu na to, či majú bližšie k realistickému alebo konštruktivistickému tábora (pozri Gorman 1997, Lorenz 1998). Ak sa teda obzrieme do minulosti, Timminsove spochybnenie tzv. starého modelu nie je ničím novým. Samotný Timmins svoj názor formuluje nasledovne:

...skutočne existujú dve odlišné fázy v historickej práci, lenže nie sú od seba úplne oddelené. Zbieranie faktov nie je nikdy úplne náhodnou činnosťou; historici vždy pristupujú k archívom s rozsiahlymi poznatkami o danom období a pravdepodobne majú nejakú interpretáciu, ktorú sa snažia testovať. To však neznamená, že historici vždy získajú fakty, ktoré chcú: minulosť stále limituje, čo o nej môžeme povedať, hoci vždy budú existovať oblasti s nedourčenosťou (Timmins 2022, 40 – 41).

Timmins teda akceptuje dištinkciu medzi dvomi fázami, ale vo svojom „novom“ modeli zdôrazňuje, že to nie sú izolované aktivity. Ide tu o navzájom sa ovplyvňujúce a zároveň limitujúce kroky. Ako tomu rozumieť? Získanie faktov nie je jednoduchým objavením nejakých osebe stojacich nezávislých dát. Pri získavaní faktov totiž historici disponujú určitými vopred nadobudnutými poznatkami a k faktom sa dopracúvajú aj vo svetle konkrétnych interpretácií. Takže interpretácie vplývajú na získavané fakty. Na druhej strane však stanovisko či interpretácia historika nemôže ľubovoľne dotvárať či konštruovať fakty. Ako tvrdí Timmins, minulosť limituje to, aké fakty o nej vyskúmate. Inými slovami, ako sa zvykne hovoriť, pramene majú právo veta (Koselleck). Odkazom na túto myšlienku chce Timmins poukázať na limit konštruktivistickú pozíciu. Historici jednoducho nemôžu vybrané udalosti vykladať ľubovoľne, niektoré z výkladov minulé dianie či pramenné materiály vetujú.

Pri samotnom pojme faktu Timmins spomína štandardné dvojkoľajné rozlíšenie. Niekedy sa pod faktmi rozumejú „kúsočky“ samotnej reality, akoby to boli akési kamienky tam vonku, zatiaľ čo inokedy sa fakty považujú za tvrdenia. Timminsovi je bližšie druhé chápanie (podobne, ako to bolo pri Førlandovi): „Moje stanovisko je, že fakty sú pravdivé vety, ktoré vyjadrujú minulé stavy vecí, činy a udalosti; fakt je referujúca veta o historickej minulosti...“ (Timmins 2022, 38). Napriek takémuto jasnému prihláseniu sa k realistickému pohľadu (fakty ako vety referujúce na minulosť) sa postupne ukazuje, že Timminsov pohľad na fakty je v jednom aspekte relatívne blízky konštruktivistickú pozíciu. Ako je to možné? Čo také Timmins o faktoch uvádza? Predovšetkým, opakovane spomína úlohu akejsi zhody, súhlasu či ustanovenia pri tom,

čo považovať za fakty. Nadväzujúc na označenie E. H. Carra, Timmins dokonca hovorí o tzv. „klube historických faktov“ a o vpustení do tohto klubu. Uvediem dlhší úryvok.

Možno to vnímať ako prístup založený na „kritickom množstve“: niečo je akceptovaným faktom o minulosti vtedy a len vtedy, keď s tým súhlasí väčšina historikov. ... Takéto spoľahnutie sa na konsenzus je však rozhodnutie, ktoré si historici, ako predstavitelia disciplíny prinášajúcej poznanie, môžu dovoliť. V kapitole 6 sa pozriem na predstavu historickej profesie legitimizujúcej nejaké dielo na spôsob inštitucionálnej teórie umenia. V rámci tohto prístupu dostatočne rozsiahly konsenzus v oblasti sveta umenia sa zdá byť postačujúci na to, aby sa nejaký objekt považoval za umelecké dielo; ... Niečo podobné možno povedať o historiografii: napríklad zhoda, že bitka pri Hastingsse sa odohrala v roku 1066 je taká veľká, že ktokoľvek nesúhlasí, je historickou profesiou spochybňovaný (Timmins 2022, 57).

Timmins s obľubou ironizuje vyjadrenia konštruktivistov a prezentuje svoju pozíciu ako realistickú, lenže keď má charakterizovať fakty, zrazu zdôrazňuje úlohu konsenzu. Ako to výstižne formuluje Aviezer Tucker, „Timminsov realizmus je založený na presvedčení o existencii všeobecne akceptovaného jadra historiografických faktov“ (Tucker 2023, 369). Pri vymedzení faktu síce pôvodne hovorí o fakte ako o *vete, ktorá vyjadruje stav vecí, ktorá referuje na minulosť*, no zároveň dopĺňa, že faktom je to, na čom sa *dohodne* väčšina historikov a čo sa vďaka takémuto súhlasu dostáva do „klubu faktov“. Samotné fakty podľa neho nie sú prirodzene dané (*given*), ale sú „dané“ v zmysle nadobudnutia statusu faktov, odobreného väčšinovým súhlasom odborníkov. Podľa Timminsa sú samozrejme takéto dohodnuté fakty v princípe napadnuteľné, lenže ak ich chceme spochybniť, musíme mať na to presvedčivé dôvody (2022, 60). Vyzerá to teda, že Timmins uvažuje o faktoch disponujúcich stabilitou založenou na väčšinovom konsenze. Ide tu o špecifický druh fixnosti, ktorý je dočasný. Takýto pohľad možno glosovať na spôsob poloplný – poloprázdny pohár. Na jednej strane tu ide o fakty, na ktorých je aktuálna zhoda, sú všeobecne prijímané, a preto slúžia ako (nateraz pevné) oporné body. Na druhej strane sú to v princípe, ak by sme mali presvedčivé argumenty, napadnuteľné a nahraditeľné fakty.

Pre realistické ukotvenie je kľúčovým momentom Timminsovej diskusie skutočnosť, že napriek takto konvenčne fixovaným faktom sa i tak hlási k rozdielu medzi faktmi a ich interpretáciou. Tento postreh zaznieva nasledovne:

Zdá sa, že všetci autori píšuci o počiatkoch druhej svetovej vojny opisne súhlasia, ak ide o udalosti a činy, ktoré boli súčasťou zahraničnej politiky Nevilla Chamberlaina. Avšak inou vecou je, čo dané udalosti a činy znamenajú alebo ako ich treba interpretovať (Timmins 2022, 62).

Timmins teda rozlišuje medzi faktmi a ich výkladom, ich interpretáciou. Diskusia môže byť o oboch, ale v jeho ponímaní je debata o interpretáciách bežnejšia, zatiaľ čo diskusia o faktoch (referujúcich vetách) je výrazne zriedkavejšia.

Ako teda zladí Timminsove vyjadrenia o faktoch ako vetách referujúcich na minulosť a jeho vyjadrenia o tom, že fakty sú výsledkom konsenzu? Ide tu predsa v určitom zmysle o protichodné vyjadrenia. Dôrazom na fakty ako referujúce vety sa jasne hlási k realizmu a spochybňuje konštruktivistické ambície. Poukázaním na úlohu konsenzu však kyvadlo nakláňa smerom ku konštruktivismu, pretože podčiarkovanie roly konsenzu, zhody, konvenčnosť faktov a podobne, sú motívy antirealistického prístupu.

Jednou možnosťou je vnímať Timminsov pohľad na históriu hlavne cez jeho vyjadrenia o klube faktov a zhode historikov. To by však znamenalo, že jeho častá kritika konštruktivistov a dokonca ich občasnú zosmiešňovanie sú v nesúlade s jeho názormi a jeho pozíciou. Inak povedané, znamenalo by to, že Timmins explicitne kritizuje konštruktivistov, no v skutočnosti sa jeho pozícia, čo sa týka faktov, od ich pozície zásadným spôsobom nelíši. Lenže prečo by Timmins oponoval pozícii, s ktorou v podstate sympatizuje? Domnievam sa preto, že jeho poukázanie na konsenzus netreba preceniť. Napriek určitému spojivku s niektorými kritikmi realizmu (dôležitosť konsenzu v histórii) je i tak Timmins presvedčený o akomsi, na zhode nezávislom, základe, ktorý funduje následnú identifikáciu faktov, nehovoriac o ešte flexibilnejšej interpretácii. Keďže sám tvrdí, že vo svojej knihe argumentuje v prospech „robustného realizmu“, podľa ktorého historici úspešne poskytujú informácie a porozumenie historickej minulosti limitované tým a reflektujúce to, čo sa v samotnej minulosti udialo (2022, 163), jeho priblíženie sa antirealistickým pozíciám musíme chápať ako výrazne obmedzené.

Záver

Kritický rozbor troch realistických filozofií histórie z posledných rokov ukazuje, že zástancovia z tohto tábora na jednej strane ostávajú verní realistickému ukotveniu, no na druhej strane Førland a Timmins robia ústretový krok k anti-realistickým záverom. To druhé sa ukazuje v diskusiách o historických faktoch a o úlohe akceptácie a zhody pri ich fixovaní. Taktiež je zaujímavé, že títo dvaja

realisti do výraznej miery prijímajú rolu interpretácie, výkladu faktov, vo všeobecnosti povedané, akceptujú miesto rôznorodých vplyvov pri tvorbe výsledných historických prác. V ich prípade rozhodne nejde o obmedzený dôraz na historický výskum, získavanie faktov a ich opis. Dovolím si povedať, že tento posun smerom ku kompromisu určite ocenia filozofi histórie konštruktivistického ladenia.

Napriek uvedenému, u všetkých troch je dominantný realistický akcent. Slovom Timminsa, realistická pozícia presadzuje názor, že samotná minulosť obmedzuje to, čo o nej historici píšú a historické práce predsa len zachytávajú to, čo sa stalo v minulosti. Dôraz na referenciu, rolu minulých udalostí ako pravdivých, úlohu reprezentácie (Timmins 2022, 11), to všetko sú záležitosti, ktoré stavajú realistickú hrádzu konštruktivistickým snahám vo výklade histórie. Zjednodušene povedané, pri Førlandovi a Timminsovi to vyzerá nasledovne. Obaja rozlišujú medzi faktmi a interpretáciami. Hoci interpretácie sú pre nich samozrejme voľnejšie, je zaujímavé, že určitú mieru diskusie a revízie pripúšťajú aj pri faktoch. Vzdávajú sa teda akéhosi pevného fundamentu? Nie, ide tu skôr o komplikáciu na ceste k pevným základom. Keďže fakty sú pre oboch vlastne opisné tvrdenia, ktoré pozostávajú z kategórií, nedá sa vyhnúť tomu, že z času na čas sa objaví pochybnosť, či je v danom prípade vhodné hovoriť o vojne, genocíde, a pod. Preto fakty (opisné tvrdenia) sú kritizovateľné a revidovateľné. Lenže pri takto chápaných faktoch to u Førlanda ani Timminsa nekončí.⁸ Zdá sa, že okrem interpretácií a faktov (opisné tvrdenia) sa do chápania histórie dostáva niečo transcendujúce to, čo je nestabilné relatívne bežne (interpretácie), aj to, čo je nestabilné len výnimočne (fakty ako opisné tvrdenia). To presahujúce, pevnejšie a základnejšie sú akési mimojazykové fakty, pravditelia opisných tvrdení, kúsočky reality, ktoré už revízii nepodliehajú. Možno dokonca povedať, že ak by existenciu takéhoto základu realisti nepredpokladali, zrejme by tu bol len minimálny rozdiel voči konštruktivistickým koncepciám histórie. Ako je to v prípade Mitrovića? Tento autor sa do úvah o jazykovej povahe faktov ani nepúšťa, takže u neho je ešte jasnejšie, že realizmus zakladá na pevnom fundamente: v jeho prípade na fyzikálnych entitách a ich kauzálnych vzťahoch.

Problémom takéhoto realistického stanoviska je však to, že i takto posunuté základy sú nám dostupné len prostredníctvom nejakých kategórií, neja-

⁸ Timmins napríklad hovorí o „minulosti osebe“ (*past-in-itself*) ako o základe historických prác a o svojej pozícii tvrdí, že sa hlási k „metafyzickej ríši pravdivých“ (2022, 11).

kých opisov a tie predsa môžu byť diskutabilné. Preto to vyzerá tak, že predstavené nové realistické návrhy nakoniec kotvia historickú disciplínu v prístave mimojazykových faktov či entít, a popri benefitoch takejto stabilizácie (identifikácia údajne pevného prístavu) musia znieť i očakávané problémy (kritika ukazujúca na nestabilnosť akéhokoľvek kotvenia). Akékoľvek stanovisko na škále realizmus – antirealizmus zastávame, je zjavné, že analyzované realistické filozofie histórie sú fundacionalistické. Tieto koncepcie postulujú „stavebné kamene“ (Timmins 2022, 147), ktoré v chápaní ich autorov predstavujú čo najpevnejšie základy historickej práce.

Literatúra

- ANKERSMIT, F. (2001): *Historical Representation*. Stanford, California: Stanford University Press.
- ČERNÍN, D. (2019): Historical Antirealism and the Past as a Fictional Model. *Organon F*, 26 (4), 635 – 659. DOI: <https://doi.org/10.31577/orgf.2019.26405>
- FØRLAND, T. E. (2017): *Values, Objectivity, and Explanation in Historiography*. New York and London: Routledge.
- FØRLAND, T. E. – MITROVIĆ, B. (eds.) (2023): *The Poverty of Anti-realism*. Lanham, Maryland: Lexington Books.
- GORMAN, J. L. (1997): Philosophical Fascination with Whole Historical Texts. *History and Theory*, 36, 406 – 415.
- HORSKÝ, J. (2013): Narativistická kritika dějepisectví a rozhraní mezi historiografií a (přírodní) vědou a mezi dějepisnou konstrukcí a literární fikcí. *Dějiny – teorie – kritika*, (1), 126 – 136. DOI: <https://doi.org/10.14712/24645370.2654>
- JENSEN, B. E. (2018): Tor Egil Førland, Values, Objectivity, and Explanation in Historiography. *Historisk tidsskrift*, 97 (4), 379 – 382. DOI: <https://doi.org/10.18261/issn.1504-2944-2018-04-14>
- KUUKKANEN, J.-M. (2021): Fact. [online] In: *Bloomsbury History: Theory and Method Articles*. London: Bloomsbury Publishing. DOI: <http://dx.doi.org/10.5040/9781350970885.072> (Navštívené: 19. 11. 2022)
- LORENZ, C. (1998): Can Histories Be True? Narrativism, Positivism and the 'Metaphorical Turn'. *History and Theory*, 37, 309 – 330.
- MITROVIĆ, B. (2016): A Refutation of (Post-)Narrativism, or: Why Postmodernists Love Austro-Hungary. *Journal of Art Historiography*, 15, 1 – 24.
- MITROVIĆ, B. (2019): What Remains After Postmodernism? *History and Theory*, 58 (2), 313 – 323. DOI: <https://doi.org/10.1111/hith.12117>
- MITROVIĆ, B. (2020): *Materialist Philosophy of History: A Realist Antidote to Postmodernism*. Lanham, Maryland: Lexington Books.
- SEDOVÁ, T. (2000): *Úvod do filozofie sociálneho poznania*. Bratislava: STIMUL.
- ŠUCH, J. (2010): Niekoľko poznámok k naivnému realizmu, konštruktivismu a kritickému (vedeckému) realizmu. *Filozofia*, 65 (7), 664 – 671.

- ŠUCH, J. (2017): The Constructivist Understanding of History and Its Ethical Dimension. *Historický časopis*, 65 (5), 799 – 808.
- TIMMINS, A. (2022): *Towards a Realist Philosophy of History*. Lanham, Maryland: Lexington Books.
- TUCKER, A. (2023): Towards a Realist Philosophy of History by Adam Timmins. *The Review of Metaphysics*, 77 (2), 368 – 370. DOI: <https://doi.org/10.1353/rvm.2023.a915476>
- ZELEŇÁK, E. (2018): Tor Egil Førland, Values, Objectivity, and Explanation in Historiography. *Dějiny – teorie – kritika*, (1), 141 – 146.

Práca vznikla v rámci projektu VEGA č. 1/0354/24 „Pluralita a relativizmus v súčasnej filozofii.“

Za pripomienky k predchádzajúcej verzii ďakujem kolegom z katedry a anonymným recenzentom.

Eugen Zelenák
Katolícka univerzita v Ružomberku
Filozofická fakulta
Katedra filozofie
Hrabovská cesta 1B
034 01 Ružomberok
Slovenská republika
e-mail: eugen.zelenak@ku.sk
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0576-4080>